

สังภาพจิต ในพุทธอุปมา

รองศาสตราจารย์ ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน

ภาควิชามนุษยศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

สังภาพจิต ในพุทธอุปมา

รองศาสตราจารย์ ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน

ภาควิชามนุษยศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. 2537 และที่แก้ไขเพิ่มเติม โดยมหาวิทยาลัยมหิดล
ห้ามลอกเลียน ทำซ้ำ ตัดแปลง เผยแพร่ต่อสาธารณชน ไม่ว่าส่วนหนึ่งส่วนใดของหนังสือเล่มนี้
โดยไม่ได้รับอนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรจากสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล

พิมพ์ครั้งที่ 1 มกราคม 2569

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

วุดินันท์ กันทะเตียน.

สุภาพจิตในพุทธอุปมา.-- นครปฐม : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล, 2569.

168 หน้า.

1. สุภาพจิต -- แก่ศาสนา -- พุทธศาสนา. I. ชื่อเรื่อง.

294.3122

ISBN (e-book) 978-616-622-101-5

อ้างอิง วุดินันท์ กันทะเตียน. (2569). *สุภาพจิตในพุทธอุปมา*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล

จัดพิมพ์โดย

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล (MU PRESS)

กองบริหารงานวิจัย สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหิดล

999 ถ.พุทธมณฑลสาย 4 ต.ศาลายา อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม 73170

โทร. 0 2849 6379, 08 0575 5151

ราคา 193 บาท

ออกแบบปกโดย เขมจิรา วงศ์เศรษฐภูษิต

คำนิยม

พุทธวิธีการสอนที่โดดเด่นและแพร่หลายในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คือ การสอนผ่านภาษาเชิงภาพพจน์ (figurative language) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอุปมาเปรียบเทียบกับเรื่องนามธรรมทางจิตกับสิ่งใกล้ตัวที่พบเห็นได้ในชีวิตประจำวัน เพื่อให้เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้ง ตัวอย่างเช่น ในคาถาธรรมบท เรื่อง พระอุบลวรรณาเถรี องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงจิตของผู้หลุดพ้นไว้ว่าอุปมาเหมือนเมล็ดมัสตาร์ด (หรือที่คนไทยนิยมแปลว่า เมล็ดพันธุ์ผักกาด) ที่ไม่ติดอยู่บนปลายเหล็กแหลมหรือปลายเข็ม เนื่องจากเมล็ดมัสตาร์ดมีขนาดเล็กและผิวเรียบลื่นมาก จึงยากยิ่งที่จะเกาะอยู่บนปลายเหล็กแหลมหรือเข็มที่มีขนาดเล็กและลื่นเช่นกัน จิตของผู้หลุดพ้นก็เป็นเช่นนั้น คือเป็นจิตที่บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส จึงเป็นไปไม่ได้เลยที่กามทั้งหลายจะเข้ามายึดเกาะหรือดำรงอยู่ในจิตนั้นได้ อนึ่ง อุปมาเหมือนน้ำไม่ติดอยู่บนใบบัว คือ แม้ใบบัวจะแช่อยู่ในน้ำ แต่น้ำก็ไม่สามารถทำให้ใบบัวเปียกชุ่มได้ฉันใด จิตของผู้หลุดพ้นแล้วก็ตามดำเนินชีวิตอยู่ในโลกฉันนั้น แม้จะสัมผัสกับอารมณ์ของโลก (กามทั้งหลาย) แต่ก็ไม่สามารถมีอิทธิพลเหนือจิตของท่านผู้นั้นได้

หนังสือเรื่อง *สุภาพจิตในพุทธอุปมา* เขียนโดย รองศาสตราจารย์ ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล จึงนับเป็นความวิริยะอุตสาหะอันทรงคุณค่าของผู้เขียน ในการประมวล รวบรวม วิเคราะห์ ตีความ และนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับจิตและสุภาพจิต ผ่านอุปมาธรรมและเรื่องเล่าต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา หนังสือเล่มนี้ได้สร้างคุณูปการและเปิดมิติใหม่ทางวิชาการ ทั้งในเชิงทฤษฎีและการปฏิบัติ เหมาะสำหรับนักวิชาการและประชาชนทั่วไปที่จะใช้ศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม รวมถึงนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน จึงขออนุโมทนาในกุศลเจตนาและความวิริยะอุตสาหะของรองศาสตราจารย์ ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน มา ณ โอกาสนี้

พระปัญญาวัชรบัณฑิต, รศ.ดร.

รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำนิยม

หนังสือ *สุภาพจิตในพุทธอุปมา* ผลงานของ รองศาสตราจารย์ ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน เล่มนี้ เป็นผลงานทางวิชาการที่มีคุณค่ายิ่ง ทั้งต่อวงวิชาการด้านพระพุทธศาสนา มนุษยศาสตร์ ตลอดจนศาสตร์ด้านสุภาพจิตร่วมสมัย ในยุคที่มนุษย์ต้องเผชิญความท้าทายอันซับซ้อนของ ชีวิต สังคม และโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว การทำความเข้าใจจิตใจของตนเองอย่างลึกซึ้ง จึงเป็นสิ่งสำคัญ หนังสือเล่มนี้ได้ทำหน้าที่ดังกล่าวอย่างงดงาม โดยนำหลักธรรมว่าด้วย “อุปมา-อุปไมย” จากพระไตรปิฎกมาอธิบายความหมายของจิต สุภาพจิต และกระบวนการพัฒนาจิต อย่างมีระบบ

ผู้เขียนได้วิเคราะห์ “สุภาพจิต” ผ่านหลักทางพระพุทธศาสนาอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ตั้งแต่ความหมายของจิต การฝึกจิต การขัดเกลากิเลส ไปจนถึงการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน พร้อมทั้งเชื่อมโยงกับแนวคิดทางยุคปัจจุบันได้อย่างแยบคาย ในส่วนอุปมาที่คัดสรรมานั้น นับเป็นหัวใจสำคัญของหนังสือ เพราะอุปมาเป็นเครื่องมือทางพุทธธรรมที่ทำให้ผู้อ่านมองเห็น สภาวะธรรมได้ชัดเจนและเข้าใจง่ายขึ้น ผู้เขียนสามารถตีความอุปมาแต่ละตอนได้ลึกซึ้ง ถูกต้อง ตามหลักวิชาการ และถ่ายทอดให้เห็นความงามทางปัญญาที่แฝงอยู่ในคำสอนของพระพุทธเจ้า

เนื้อหาในแต่ละบทนำเสนอด้วยภาษาที่อ่านง่าย เข้าใจได้ทั้งนักวิชาการ พระสงฆ์ นักศึกษามนุษยศาสตร์ ตลอดจนประชาชนทั่วไปที่สนใจพัฒนาจิตใจ หนังสือเล่มนี้จะเป็น ประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้ที่ต้องการศึกษาแนวคิดเรื่องสุภาพจิตจากมิติทางพระพุทธศาสนาอย่างเป็น ระบบ ช่วยให้ผู้อ่านเห็นแนวทางการดูแลจิตใจ การปล่อยวางความทุกข์ การขัดเกลากิเลส และ สร้างภูมิคุ้มกันทางจิตที่มั่นคงขึ้น

ผมเชื่อมั่นว่า *สุภาพจิตในพุทธอุปมา* จะเป็นอีกผลงานหนึ่งที่มีคุณูปการสำคัญ ต่อวงวิชาการด้านพระพุทธศาสนาและสุภาพจิต รวมถึงเป็นตำราที่จะช่วยบรรเทาสังคมปัญหา และคุณธรรมของสังคมไทยได้เป็นอย่างดี จึงขอแสดงความชื่นชมต่อความมุ่งมั่น ตั้งใจ และความละเอียดประณีตในการเรียบเรียงผลงานเล่มนี้ ซึ่งสะท้อนถึงความเชี่ยวชาญและความเข้าใจ พระพุทธธรรมอย่างลึกซึ้ง รวมทั้งคุณค่าทางวิชาการในระดับอุดมศึกษา

ผมหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้จะนำพาผู้อ่านให้เกิดปัญญาในการดำเนินชีวิต มองเห็นคุณค่าของจิตใจที่บริสุทธิ์ และสามารถประยุกต์หลักธรรมจากพระพุทธศาสนาให้เกิด ประโยชน์ทั้งต่อตนเอง ครอบครัว และสังคมโดยรวม

ด้วยความปรารถนาดีอย่างยิ่ง

รองศาสตราจารย์ ดร.ชลวิทย์ เจียรจิตต์

อธิการบดีมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (มศว.)

คำนำ

สุภาพจิต เป็นธรรมชาติของจิตที่ทำงานได้อย่างเหมาะสมเมื่อเผชิญกับความเป็นไปต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิต การทำความเข้าใจและส่งเสริมให้จิตมีสุภาพที่ดีจำต้องอาศัยฐานความรู้ทั้งเชิงวิทยาศาสตร์การแพทย์ เช่น จิตเวชศาสตร์ อาศัยศาสตร์และศิลป์จากองค์ความรู้อื่น เช่น จริยธรรม จิตวิทยา ประสาท-วิทยาศาสตร์ ที่มีบุคลากรเฉพาะด้านคอยให้ความช่วยเหลือดูแล แต่ฐานความรู้สำคัญที่ต้องการนำเสนอในหนังสือเล่มนี้คือ พุทธวิทยาหรือความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ชี้แนะและบอกทางเพื่อทำความเข้าใจสิ่งที่เกิดกับจิต วิธีที่ทรงสอนอย่างหนึ่งที่ทำให้ผู้ฟังได้เข้าใจง่ายและปฏิบัติได้ง่ายขึ้น คือทรงใช้อุปมาโวหารประกอบการแสดงธรรมเพื่อให้เข้าใจความเป็นไปของจิตในลักษณะต่าง ๆ

วิธีสอนเรื่องจิตผ่านเรื่องเล่า โดยใช้วิธีอุปมาอุปไมยประกอบก็เพื่อให้เข้าใจได้ชัดเจนขึ้นชวนให้ถูกคิดพร้อมกับเนื้อเรื่องที่เกิดขึ้นกับตัวละครนั้น ๆ ประกอบกับผู้เขียนได้แรงบันดาลใจจากพุทธพจน์ที่ปรากฏใน โสณกชาดกว่า “บัณฑิตบางกลุ่มในโลกนี้ยอมเข้าใจเนื้อความด้วยอุปมา” (ขุ.ชา. [ไทย] 28/75/21) จึงเป็นเหตุผลสำคัญในการเลือกที่จะสร้างสรรค์ผลงานนี้ผ่านคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เพราะธรรมบทเป็นที่รวมแห่งโพธิปักขิยธรรม 37 ประการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ (สตตตติสโพธิปักขิยธรรมสงฆาต ธมมปท) (ขุ.ธ.อ. [บาลี] 3/2) และเพราะเป็นบทแห่งธรรมที่พระพุทธองค์ประกาศไว้แม้เพียงบทเดียว ก็ชื่อว่าประเสริฐแล้ว (ขุ.ธ. [บาลี] 25/18/28) การศึกษาธรรมบทจึงน่าจะเป็นอุปการะต่อการเข้าใจชีวิต (ขันธ 5) ได้เข้าใจความเป็นไปของจิตที่ปรากฏผ่านตัวละครที่ปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้จินตนาให้เป็นปริยัติศึกษาแก่คนรุ่นหลัง

ในหนังสือเล่มนี้ได้ออกแบบเป็น 5 บท ความรู้เรื่องจิต ธรรมชาติของจิตที่มีอำนาจและอิทธิพลควบคุมทั้งโลกภายในและโลกภายนอกไว้ทั้งหมด ได้เสนอไว้ใน**บทที่หนึ่ง ส่วนบทที่สอง** ได้นำเสนอองค์ความรู้เรื่องการทำให้จิตมีสุภาพที่ดี การให้ความหมายความสำคัญของสุภาพจิตตามแนวพระพุทธศาสนา และแก่นสารสำคัญของบทนี้คือวิธีการเสริมสร้างสุภาพจิตที่ดีซึ่งมีแนวทางในศาสตร์สาขาอื่นรวมไว้ด้วย ความรู้เรื่องอุปมาอุปไมย ทั้งฝ่ายบาลีสันสกฤต และโวหารภาพพจน์ในภาษาไทย รวมถึงอุปมาธรรมที่เกี่ยวกับจิตที่พระพุทธองค์ทรงใช้เพื่อสะท้อนธรรมะเป็นสาระสรุปใน**บทที่สาม บทที่สี่** เป็นการนำอุปมาธรรมพร้อมเรื่องเล่าประกอบทั้ง 19 เรื่องจากอรรถกถาธรรมบทมาเสนอ ซึ่งเป็นแกนกลางของความรู้ที่นำไปสู่การค้นหา การวิเคราะห์ลักษณะสุภาพจิตทั้งฝ่ายดี ฝ่ายร้าย ผ่านตัวละครที่ปรากฏในเรื่อง **บทที่ห้า** บทส่งท้าย เป็นบทสรุปวิเคราะห์ผ่านตัวละคร ให้ข้อคิดว่าด้วยเรื่องจิตใจ บทอุปมาที่ช่วยให้เข้าใจความเป็นไปของความนึกคิดของมนุษย์ที่โลดแล่นตามกิเลสคือ โภภะ โภธะ หลง หวังว่าสาระจากหนังสือเล่มนี้จะให้ข้อคิดเกี่ยวกับจิต สิ่งที่กระทบกับจิต และสามารถคุ้มครองจิตของตนได้

สารบัญ

	หน้า
คำนิยม	ก
คำนำ	ค
สารบัญ	ง
สารบัญภาพ	ฉ
สารบัญตาราง	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฌ
บทที่ 1 ความสำคัญของจิต	1
1.1 บทนำ	3
1.2 ความหมายของจิต	4
1.3 หน้าที่ของจิต	10
1.4 ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตตามแนวพระพุทธศาสนา	11
บทที่ 2 การส่งเสริมสุขภาพจิต	19
2.1 บทนำ	21
2.2 สุขภาพจิต : ความหมาย	22
2.3 สุขภาพจิตตามแนวพระพุทธศาสนา	23
2.4 สุขภาพจิต : แนวทางการเสริมสร้าง	26
บทที่ 3 อุปมา อุปไมย ศึกษาตามนัยแห่งบาลี สันสกฤต และภาษาไทย	39
3.1 บทนำ	41
3.2 แนวคิด ความหมายของอุปมา อุปไมย ตามแนวพระพุทธศาสนา	42
3.2.1 แนวคิดการ “อุปมา อุปไมย”	42
3.2.2 ความหมายของอุปมา อุปไมยตามแนวพระพุทธศาสนา	50

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
3.3 ประเภทแห่งอสังหาริมทรัพย์แห่งบาลีและสันสกฤต	53
3.3.1 ประเภทสหพัทธการ	53
3.3.2 ประเภทอสังหาริมทรัพย์	53
3.3.3 การเทียบเคียงอสังหาริมทรัพย์ชนิดวิงกุตติ	57
3.3.4 ประเภทแห่งอุปมา-อุปไมย ตามแนวคัมภีร์สุโธราสังการมัญชรี	59
3.4 อุปมา อุปไมย ในฐานะเป็นโวหารภาพพจน์ในภาษาไทย	64
3.5 หลากมิตีอุปมาที่เกี่ยวกับจิต	70
บทที่ 4 อุปมา เรื่องเล่า และสุภาพจิต	81
4.1 บทนำ	83
4.2 จิตเป็นกุศล คนมีสุภาพจิตที่ดี	84
4.3 จิตเป็นอกุศล คนมีสุภาพจิตที่ไม่ดี	109
4.4 จิตเป็นกุศล-อกุศล คนมีสุภาพจิตที่ต่างกัน	115
บทที่ 5 บทส่งท้าย : สุภาพจิตในพุทธอุปมา	127
5.1 สุภาพจิตที่ดี	130
5.2 สุภาพจิตที่ไม่ดี	131
5.3 สุภาพจิตที่ต่างกัน	131
บรรณานุกรมภาษาไทย	139
บรรณานุกรมภาษาอังกฤษ	145
ดัชนี	147
ประวัติผู้สร้างสรรค์	153

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1.1 กระบวนการที่ทำให้ตาเห็นรูป/สี	12
ภาพที่ 1.2 องค์ประกอบทำให้ตาเห็นรูป	13
ภาพที่ 2.1 การเสริมสร้างสุขภาพจิตตามแนวพุทธ	28
ภาพที่ 2.2 การใช้ชีวิตเพื่อสุขภาพจิตที่ดีตามหลักสติปัฏฐาน 4	30
ภาพที่ 3.1 องค์ประกอบการอุปมาอุปไมยตามแนวคัมภีร์สุทธาลังการมัญชรี	51
ภาพที่ 5.1 ลักษณะจิตสะท้อนสุขภาพจิต	136

MAHIDOL
UNIVERSITY
PRESS

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 3.1 บทอุปมาพระนิพพานและคุณสมบัติที่เปรียบ	48
ตารางที่ 3.2 แสดงการเทียบเคียงอรรถาธิบายการชนิดวังงูตติฝ่ายบาลีและ สันสกฤต	57
ตารางที่ 4.1 อุปมาที่สัมพันธ์กับประเภทของจิตและธรรมะ	124

MAHIDOL
UNIVERSITY
PRESS

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อที่ใช้ในหนังสือเล่มนี้ แสดงแทนแหล่งอ้างอิงจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส โดยใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง พ.ศ. 2525 และภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ การอ้างอิงใช้ระบบระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ดังตัวอย่าง เช่น ที.ม. (ไทย) 10/1-94/1-56 หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ 10 ข้อ 1-94 หน้า 1-56 คัมภีร์อรรถกถาใช้คัมภีร์อรรถกถา ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและมหาหมากุฏราชวิทยาลัย จะแจ้ง เล่ม/ภาค/หน้า เช่น ขุ.ธ.อ.(บาลี) 2/2/243. หมายถึง อรรถกถา ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่มที่ 2 ภาคที่ 2 หน้า 243 คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับแปลของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การอ้างอิงคัมภีร์ฎีกา และปกรณ์วิเสส จะใช้ระบุชื่อคัมภีร์/เล่ม/หน้า เช่น วิสุทธิ. 1/7. หมายถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม 1 หน้า 7. โดยการอ้างอิงคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย สืบค้นจากฐานข้อมูล พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ BUDSIR VI for Windows ซึ่งพัฒนาโดยมหาวิทยาลัยมหิดล พ.ศ. 2550

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก มหาคัค	(ภาษาบาลี)
วิ.จุ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก จุลวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย มหาวคค	(ภาษาบาลี)
ที.ส.	(ไทย)	=	ทีฆนิกาย สลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	=	มชฌมินิกาย มชฌมปณณาสก	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	=	มัชฌมินิกาย มัชฌมปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี)	=	มชฌมินิกาย มูลปณณาสก	(ภาษาบาลี)
ม.มู.	(ไทย)	=	มัชฌมินิกาย มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.สพ.	(บาลี)	=	สยัตตินิกาย สพยตนวคค	(ภาษาบาลี)

ส.สพ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.ส.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.ม.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ช.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย ขนธวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.ช.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(บาลี)	=	อังกุตตรนิกาย ติกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.	(ไทย)	=	อังกุตตรนิกาย จตุกกนิปาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.	(บาลี)	=	อังกุตตรนิกาย ปญจกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก.	(ไทย)	=	อังกุตตรนิกาย ปญจกนิปาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก	(ไทย)	=	อังกุตตรนิกาย อฏฐกนิปาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก- เอกาทสก	(ไทย)	=	อังกุตตรนิกาย ทสก-เอกาทสกนิปาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย ธัมมปท	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาบาลี)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ.	(บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สั.	(บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก ฐมมสังคณี	(ภาษาบาลี)

อภิ.สั.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ชัมมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.ป.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปฏฐาน	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

ที.ม.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอุทฺทกถา	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ.อ.	(บาลี)	=	มชฌิมนิกาย ปปญจสุทฺถนํ มูลปณณาส- อุทฺทกถา	(ภาษาบาลี)
สั.ส.อ.	(บาลี)	=	สัยฺยุตตนิคาย สารตลปฺปกาสินี มหาวคคอุทฺทกถา	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.อ.	(บาลี)	=	องคฺตุตตรนิคาย มโนรธปฺปุรณํ จตุกกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.อ.	(บาลี)	=	องคฺตุตตรนิคายอุทฺทกถา มโนรธปฺปุรณํ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย ฌมฺมปทฺทกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย เถรคาถาวณณนา ปรมตฺถทีปนี	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย อปทานวณณนา วิสุทฺธชนวิลาสินี	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตคอุทฺทกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย ชาตคอุทฺทกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ปฏฺ.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย ปฏฺิสมภิทามคคอุทฺทกถา สทฺธมฺม- ปกาสินี	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สั.อ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก ฌมฺมสงคณี อุทฺทจฺสาสินีอุทฺทกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สั.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ชัมมสังคณี อรรถกถาอุทฺทจ- สาสินี	(ภาษาไทย)

คัมภีร์ฎีกา

เนตฺติ.วิ.	(บาลี)	=	เนตฺติวิภาวินี	(ภาษาบาลี)
มิลินท.ฎีกา.	(บาลี)	=	มิลินทปญฺหาฎีกา	(ภาษาบาลี)

คัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ.	(บาลี)	=	วิสุทฺธิมคค	(ภาษาบาลี)
-----------	--------	---	-------------	------------

บทที่ 1

ความสำคัญของจิต

บทที่ 1

ความสำคัญของจิต

- บทนำ
- ความหมายของจิต
- หน้าที่ของจิต
- ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตตามแนวพระพุทธศาสนา

1.1 บทนำ

การทำความเข้าใจเรื่องจิต เป็นเหมือนการวิ่งไล่จับลิงทโมนที่มีพลกำลังมาก ที่เที่ยวกระโจนโผนทะยานไปตามกิ่งไม้ในป่ากว้าง เมื่อจับกิ่งหนึ่งแล้วก็จะโผนทะยานไปจับอีกกิ่งหนึ่งอยู่ร่ำไป หาได้หยุดนิ่งอยู่กับกิ่งใดกิ่งหนึ่งไม่ กิ่งไม้เหมือนกับอารมณ์จิตเหมือนลิง การจะจับลิงให้หนึ่งอยู่กับที่จึงเป็นเรื่องยาก จิตมีความหมาย มีความสำคัญและมีหน้าที่ที่วิจิตรพิสดารมาก **ประการที่หนึ่ง** จิตมีความพิเศษในตัวเอง คือเป็นที่ก่อให้เกิดคุณสมบัติของจิตต่าง ๆ ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายร้าย เป็นคลังเก็บสะสมกรรมสะสมจิตตสันดานและพร้อมจะไหลผล (วิบาก) ตามเวลาที่เหมาะสม มีพื้นที่เก็บหรือรองรับทุกสภาพอารมณ์ไว้ได้หมด ซึ่งเป็นความสามารถของจิตในแง่ที่เป็นโลกภายใน **ประการที่สอง** จิตเป็นธรรมชาติที่ผลักดันให้เกิดการกระทำต่าง ๆ แล้วส่งผลออกมาสู่โลกภายนอกได้ตามการออกแบบของจิตด้านใน ไม่ว่าจะเป็นการประดิษฐ์คิดค้น หรือการลงมือทำสิ่งใด ๆ ให้ยิ่งใหญ่เพียงใดหรือจะให้วิจิตรตระการตาเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับอำนาจของจิตทั้งสิ้น ความหมาย หน้าที่ของจิตจึงนับว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์ที่ควรศึกษาอย่างย่งว่าทำไมจิตจึงมีความพิเศษและมหัศจรรย์ที่รวมทั้งโลกภายในคือความรู้สึกนึกคิดทั้งหลายและโลกภายนอกคือสิ่งที่ปรากฏในโลกทั้งมวลไว้ได้

1.2 ความหมายของจิต

ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก จิตตสูตรที่ 2 เทวดาตนหนึ่ง ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า “**โลกมีสิ่งใดที่ชักนำไป เป็นไปตามอำนาจของสิ่งใด**” พระพุทธองค์ตรัสตอบสั้น ๆ ว่า “**สิ่งที่นำโลกไป ชักนำโลกให้เป็นไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของจิต**” (ส.ส. [ไทย] 15/179/53) พุทธพจน์ดังกล่าว แสดงสาระสำคัญของคำว่าจิตว่าเป็นธรรมชาติที่ทรงพลังเหนือสิ่งอื่นใด ที่สามารถจะนำโลกทั้งมวลให้อยู่ในอำนาจได้ ซึ่งชวนให้สืบค้นว่าโลกที่เป็นไปตามอำนาจของจิตนั้นเป็นโลกแบบใด ชนิดใด หรือโลกกับจิตเป็นสิ่งเดียวกันหรือไม่อย่างไร หากโลกกับจิตเป็นสิ่งเดียวกัน การทำให้จิตเกิดปัญญาหรือเข้าใจจิตอย่างแจ่มแจ้งจะเท่ากับการทำให้จิตเหนือโลกอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งมีศัพท์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สอดคล้องกับความหมายนี้ คือคำว่า “**โลกวิทู**”

คำว่า **โลกวิทู** หมายถึงผู้รู้แจ้งโลก หากตีความพุทธพจน์ข้างต้นแบบรวบรัด การรู้แจ้งโลกเท่ากับการรู้แจ้งจิต ซึ่งบุคคลที่รู้แจ้งโลกนั้นได้แก่พระพุทธเจ้าดังปรากฏในบทพุทธคุณว่า “**โลกวิทู**” ดังหม่อชีวกโกมารภัจจ์สรรเสริญพุทธองค์ต่อพระพักตร์พระเจ้าอชาตศัตรู (ที.สี. [ไทย] 9/92/42) นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา เช่น พระสังฆราชเมธีกร พระมหาเถระในสมัยสุโขทัย ซึ่งเป็นพระอาจารย์ของพระมหาธรรมราชาลิไท ได้ให้เหตุผลว่าพระพุทธองค์ได้รับเฉลิมพระนามเช่นนั้น ด้วยทรงรู้แจ้งในสังขารโลกอันวิจิตรเป็นอนันตย ทั้งโดยลักษณะสภาวะของโลก เหตุเกิด เหตุดับ อุบายให้ถึงความดับแห่งโลก ซึ่งยากที่บุคคลจะรู้แจ้งดังพระพุทธองค์ได้ (พระสังฆราชเมธีกร, 2549, หน้า 11-12) การรู้แจ้งโลกจึงรู้แจ้งด้วยปัญญา และคำว่า **โลก** ในที่นี้มีความหมายทั้งในเชิงบัญญัติ หรือโลกทางกายภาพ และโลกเชิงปรมัตถ์หรือโลกคือสิ่งที่เกิดกับจิตทั้งหมด สิ่งที่ทำให้จิตรับรู้สัมผัส ตั้งแต่การที่ตาได้เห็นรูป รับรู้ได้ถึงรูปที่เกิดจากการที่ตากระทบสัมผัส สิ่งที่เป็นกระบวนการเกิดตามเหตุปัจจัย ความคิดปรุงแต่ง ความรู้สึก จิตจึงเป็นสิ่งที่นำโลก ชักพาโลกให้เป็นไป การเกิดแห่งโลกจึงเป็นการเกิดหรืออุบัติแห่งจิต การดับแห่งโลกจึงเท่ากับการดับที่จิต

ในโลกสูตร บัณฑิตสูตร พระพุทธองค์ทรงหมายเอาการเกิดตามวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้นเองว่าเป็นการเกิดขึ้นแห่งโลก ดังพุทธพจน์ว่า

“**ภิกษุทั้งหลาย...ความเกิดแห่งโลกนั้น คือ อาศัยจักขุและรูป เกิดจักขุวิญญาณ รวมธรรม 3 ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงเกิดชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกข์ โทมนัส และอุปายาสนี้เป็นความเกิดแห่งโลก...**”

(ส.สหา. [ไทย] 18/156/96; 101/56)

จากพุทธพจน์นี้ โลกเกิดเพราะผัสสะเกิด และโลกดับเพราะผัสสะดับ การปฏิบัติต้องจรแห่งเหตุปัจจัยเหล่านี้เป็นสิ่งที่พระพุทธรองค์ตรัสว่าเป็นโลกในอริยวินัย ซึ่งหมายถึงโลกเชิงปรมาตม์หรือโลกภายในที่ลึกซึ้งอันนำไปสู่การรู้จักความทุกข์และหาวิธีดับทุกข์

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจึงได้อธิบายขยายความคำว่าโลกในมิติที่เกี่ยวกับสภาพหรือสิ่งที่เกิดกับจิตไว้ด้วยคำสำคัญ เช่น คำว่า สังขารโลก และสัตว์โลกสังขารโลก หมายถึงโลกคือสภาพปรุงแต่งที่มีเกิดดับ สัตว์โลก โลกคือหมู่สัตว์ มนุษย์และสัตว์จัดอยู่ในประเภทสัตว์โลก (อง.อ. [บาลี] (3) 59/351) สังขารโลก ที่หมายถึงมนุษย์ที่มีขันธ 5 นี้ยังปรากฏหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกาย สारตถกปาสนีที่อ้างพุทธพจน์ว่า “คำว่า โลภธรรมได้แก่ ขันธ 5” และ “สังขารโลก ในความหมายโลภธรรมที่มีอยู่ในโลก” (ส.อ. [บาลี] 2/94/348) ดังนั้น คำว่า โลภธรรม และสังขารโลก ย่อมหมายถึงมนุษย์ที่มีขันธ 5 ในคัมภีร์โลกที่ปกสาร¹ (พระสังฆราช เมธีกร, 2549, หน้า 3) ขยายคำว่าสังขารโลกว่าหมายถึงสรรพสัตว์ที่ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ซึ่งหมายรวมถึงมนุษย์ และหมายถึงส่วนที่เป็นนามหรือสิ่งที่เกิดกับใจทั้งหมด โดยรวมโลกคือมนุษย์หรือสัตว์โลกที่รวมอยู่ในคำว่า “สังขารโลก” และ “สัตว์โลก” ตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานิยามไว้ โลกชนิดนี้จึงไม่ได้อยู่นอกเหนือไปจากร่างกายของมนุษย์ซึ่งดำรงสภาพหรือดำเนินไปด้วยอำนาจแห่งจิต

ดังนั้น ทุกข์ หรือความดับทุกข์ ย่อมเกิดจากจิตใจของมนุษย์ที่อาศัยอยู่กับร่างกายที่มีขนาดยาวหนึ่งวา หนาหนึ่งคืบ ดังที่พระพุทธรองค์ตรัสสอนโรหิตัสสะเทพบุตร ในโรหิตัสสสูตรที่ 1 และ 2 เรื่องโลก ให้รู้แจ้งในโลภบัญญัติ หรือทุกข์สังขการเกิดโลกหรือสมุทัยสังขการดับแห่งโลกหรือนิโรธสังและข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก หรือมคคสัง² ดังพุทธพจน์ว่า “...เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และปฏิบัติทาเครื่องให้ถึงความดับแห่งโลก ในอิตถภาพ [ร่างกาย-ผู้เขียน] อันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญาและมีจิตนี้เท่านั้น” (อง.จตุกก. [ไทย] 21/45/57; 46/57; อง.จตุกก.อ. [บาลี] 2/45/345)

พระพุทธรองค์จึงได้ทรงสอนสอนภิกษุสาวกให้พิจารณาจิต ดูจิตของตนเองว่ากุศลหรืออกุศลกำลังเกิดขึ้นหรือไม่ หากจิตได้รับการอบรมพัฒนาแล้ว จิตจะไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์นั้น ๆ พิจารณาจิตให้รู้แจ้งความเกิดความดับของสังขารโลก (อง.ทสก-เอกาทสก. [ไทย] 24/59/111) การรู้แจ้งโลกในที่นี้จึงหมายถึงการรู้แจ้งจิตหรือความคิดที่เท่าทันกิเลส หรือสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดกับจิตของตน

¹ ในคัมภีร์โลกที่ปกสาร ขยายคำว่าสังขารโลก หรือโลกคือสังขาร ได้แก่ สรรพสัตว์ นามและรูป เวทนา อาหาร อุปาทานขันธ आयตนะภายใน วิญญาณฐิติ โลภธรรม สัตตवास และโลกธาตุ ล้วนชื่อว่าสังขารโลกทั้งหมด (พระสังฆราช เมธีกร, 2549, หน้า 3)

² คำว่า โลก ที่หมายถึงอริยสัง 4 ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาขยายว่า โลกนติ ทุกขสจฺจํ. โลกสมุทฺทหนติ สมุทฺทสจฺจํ. โลกนโรธนติ นิโรธสจฺจํ. ปฏิปทนติ มคคสจฺจํ. แปลว่า คำว่า โลก ได้แก่ ทุกขสัง คำว่า เหตุเกิดแห่งโลก ได้แก่ สมุทัยสัง คำว่า ความดับแห่งโลก ได้แก่ นิโรธสัง คำว่า แนวปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก ได้แก่ มคคสัง-ผู้เขียน

ในกัจจายนโคตตสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าทัศนะของคนในโลกนี้ที่มักมีต่อโลก มี 2 อย่างคือ (ทวยนิสสโต) คืออิงอยู่กับฝ่ายมีและอิงอยู่กับฝ่ายไม่มี (อตัถิตะ/นัตถิตะ) หากไม่เข้าใจหรือไม่พิจารณาภาวะทั้ง 2 อย่าง ด้วยปัญญาตามความเป็นจริงอย่างรอบคอบถี่ถ้วน จะทำให้เกิดความเห็นผิดได้ตามพุทธพจน์ที่ตรัสสอนภิกษุชื่อกัจจายนะเรื่องการทำความเห็นให้เป็นสัมมาทิฐิ บุคคลไม่พึงอิงความจริงข้างใดข้างหนึ่งโดยไม่พิจารณาด้วยปัญญาตามความเป็นจริง ซึ่งจะกลายเป็นความสุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่ง ดังพุทธพจน์ว่า

“ดูรกกัจจายนะโลกนี้ โดยมากอาศัยส่วน 2 อย่าง คือ ความมี 1 ความไม่มี 1 ก็เมื่อบุคคลเห็นเหตุเกิดแห่งโลก ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอยู่ ความไม่มีในโลกย่อมไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลก ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอยู่ ความมีในโลกย่อมไม่มี โลกนี้โดยมากยังพัวพันด้วยอุบายเป็นเหตุถือมั่นและความยึดมั่น แต่อริยสาวกย่อมไม่เข้าถึง ไม่ถือมั่น ไม่ตั้งไว้ ซึ่งอุบายเป็นเหตุถือมั่น....ดูรกกัจจายนะ ส่วนสุดข้อที่ 1 นี้ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ส่วนสุดข้อที่ 2 นี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มี ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้ง 2 นั้น...”

(ส.นิ. [ไทย] 16/43-44/17; ส.ช. [ไทย] 17/234/129)

จิตจึงหมายถึงโลกคือความคิด โลกคือการจดจำสำคัญหมาย โดยนัยคือจิตนี้เองที่จะนำไปสู่ความเข้าใจถูกหรือความเข้าใจผิด นำพาให้เกิดความทุกข์โศกเศร้า หรือความสุขโสมนัส สภาพแห่งจิตนี้คือสิ่งที่ปรากฏแก่มนุษย์เป็นปกติ ส่วนผู้หวังบรรลุธรรม หรือสั่นกิเลส ย่อมจะเรียนรู้จิต เข้าใจจิตอย่างมีสติสัมปชัญญะแล้วจึงจะกำจัด หรือละสภาพที่ทำให้เกิดความคิด พง່เล็ง ประารณาสังของของคนอื่น (อภิขมา) และความเสียใจ ทุกข์ใจ (โหมนัส) การรู้จักกำจัด หรือละวางสิ่งอันเป็นอกุศลเสียได้จึงชื่อว่าเป็นพลังแห่งจิตในมุมของพระพุทธศาสนา และเป็นวิธีการทำให้ตนเป็นที่พึ่งแห่งตนอย่างแท้จริง ซึ่งสภาพความคิดที่สำคัญหรือโลกแห่งความคิดที่สำคัญได้แก่ อภิขมาและโหมนสนั้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในจักกวัตติสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุผู้มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง เป็นโณ

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติกำจัดอภิชมาและโหมนัสในโลกเสียได้...พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่...พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่...พิจารณาเห็นธรรมในธรรม

ทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลก
เสียได้”

(ที.ปา. [ไทย] 11/33/50)

จิต จึงเป็นสภาวะเดียวที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญมาก เพราะจิตในทางพระพุทธศาสนาเป็นสภาวะที่อยู่คู่กับกายโดยทำหน้าที่ร่วมกันกับกาย เมื่ออารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสสามารถกระทบเข้ากับกาย จิตจะทำหน้าที่เข้ารับรู้กับอารมณ์เหล่านั้น และเมื่อต้องคิด ดำริในเรื่องใด จิตจะทำหน้าที่ดำริ หรือคิดเรื่องนั้น เป็นต้น และมีสิ่งที่ทำงานร่วมกับจิตอีกส่วนหนึ่งคือ สภาวธรรมที่ปรุงแต่ง ชักชวนที่เรียกว่า “เจตสิก” คือส่วนที่แสดงหรือกำกับอยู่ร่วมกับความดำริ หรือความคิดนั้นที่จะให้เป็นฝ่ายกุศลหรืออกุศล หรือเป็นกลาง ๆ เฉย ๆ จิตจึงมีศักยภาพที่พิเศษในตัวของสภาวะจิตเองคือวิจิตรพิสดาร เป็นสภาวะก่อเกิดเจตนาที่ดีและไม่ดี เป็นสภาวะที่เก็บผลและรับผลนั้น ซึ่งพื้นฐานสำคัญคือจิตเป็นสภาวะดำรงอยู่จนกลายเป็นอุปนิสัยส่วนบุคคลที่จะแปลงเป็นพฤติกรรมในด้านดีด้านร้ายก็ได้ แต่โดยคุณลักษณะของจิตจะมีสองส่วนสำคัญคือจิตฝ่ายดี เรียกว่า กุศลจิต และจิตฝ่ายไม่ดี เรียกว่า อกุศลจิต ดังนั้น พุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่าจิตเท่านั้นนำโลกนี้ไป หรือโลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของจิต จึงเป็นข้อยืนยันตามหลักการทางพระพุทธศาสนาว่าท้ายที่สุดจิตที่อยู่ในมนุษย์คือสิ่งที่มีพลังอำนาจเหนือสิ่งอื่นใด ในขณะที่พลังอำนาจดังกล่าว หากจิตอยู่ในฝ่ายดีก็จะกลายเป็นพลังอำนาจฝ่ายดีทำงาน หากจิตที่อยู่ในฝ่ายไม่ดี ก็จะกลายเป็นพลังอำนาจฝ่ายไม่ดีทำงานได้เช่นกัน จึงเรียกเป็นบุคลากรฐานว่าคนดีและคนเลว อันเนื่องมาจากรากฐานของจิตในตัวบุคคลนั่นเอง

จิตมโนวิญญานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจัดว่าเป็นสภาพเดียวกัน เมื่อจะกล่าวถึง มโน หรือวิญญาน จึงมีความหมายเดียวกันกับคำว่าจิต เช่นกล่าวว่าวิญญานหรือจิต ซึ่งคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาแสดงไว้หลายแห่ง เช่นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์เนตติกาวินิวเคราะห์ให้เห็นจากรากศัพท์ดังนี้ว่า อารมมณฺ จินเตตฺติ จิตฺตํ แปลว่าธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ชื่อว่าจิต มนติ ชานาตฺติ มโน แปลว่า ธรรมชาติที่รู้ (อารมณ์) ชื่อว่า มโน และ วิชาเนาตฺติ วิญญานํ แปลว่าธรรมชาติที่รู้แจ้ง (อารมณ์) ชื่อว่าวิญญาน (เนตติ.วิ. [บาลี] 38/228) ดังนั้น การพูดถึงจิต มโน หรือวิญญาน จึงมีความหมายเดียวกันคือหมายถึงจิต

ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถกถาวิภาวินีให้นิยามจิตทำนองเดียวกัน คือ ธรรมชาติที่คิด หรือรู้แจ้งอารมณ์ (จินเตตฺติ จิตฺตํ อารมมณฺ วิชาเนาตฺติ จิตฺตํ) หรือเป็นธรรมชาติที่รับอารมณ์อยู่เสมอ (อารมมณฺ จินเตตฺติ) (ขุ.ปฎิ.อ. [บาลี] 1/108; อภิ.ส.อ. [บาลี] หน้า 110; 161) ซึ่งอารมณ์ในที่นี้หมายถึงอารมณ์ 6 ชนิดที่จะทำให้จิตรับ หรือรู้อารมณ์นั้น ๆ ขึ้นมา ได้แก่ 1) รูปารมณ์หมายถึง อารมณ์คือรูป สี่ อารมณ์ชนิดนี้จิตจะทำหน้าที่ทำให้ “เห็น” 2) สัททารมณ์ หมายถึง อารมณ์คือเสียง จิตจะทำหน้าที่ได้ด้วยการ “ได้ยิน” 3) คันธารมณ์ หมายถึง อารมณ์คือกลิ่น จิตจะทำหน้าที่ได้ด้วยการ “ได้กลิ่น” 4) รสารมณ์ หมายถึง อารมณ์คือรส จิตจะทำ

หน้าที่ได้ด้วยการ “รับรส” 5) โภจจุพพารมณฺ์ หมายถึง อารมณ์คือสัมผัสแข็ง อ่อน ร้อน เย็น เป็นต้น จิตจะทำหน้าที่ได้ด้วยการ “รู้สัมผัส” และ 6) ธรรมารมณฺ์ หมายถึง อารมณ์คือจิต เจตสิก ปสาทรูป สุขุมรูป บัญญัติ นิพพาน จิตจะทำหน้าที่ได้ด้วยการ “คิดนึก”

จิตจึงเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือสิ่งต่าง ๆ ผ่านทวารทั้ง 6 ซึ่งพระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) (2559, หน้า 265) กล่าวว่า การรับรู้ของจิตผ่านทวารทั้ง 6 นั้นคือการผ่านประตูทั้ง 6 บานของบ้านที่เมื่อคนอยู่ในบ้านแล้วจะมองดูสิ่งข้างนอกบ้านผ่านประตูนั้น คือรู้สีผ่าน (บานประตู) ทางตา รู้เสียงผ่านหู รู้กลิ่นผ่านจมูก รู้รสผ่านลิ้น รู้สัมผัสผ่านร่างกาย และรับรู้ทางใจที่เป็นการนึกคิด ภาณเต คุณะรัตนา มหาเถระ ชาวศรีลังกา อธิบายเสริมเช่นเดียวกันว่า ความคิดนึกด้วยใจนั้นเกิดเมื่อจิตไปกระทบกับสิ่งภายในคือความคิดหรือความจำของเรา ท่านจึงนิยามว่า “จิต เป็นปรากฏการณ์ทางนามธรรม ที่ทำหน้าที่รู้ คิด จดจำ เก็บรับประสบการณ์ และตอบสนอง มันโปร่งและไร้รูปทรง” และเป็นธรรมชาติเดียวกันกับวิญญาณขันธ์ คือธาตุรู้ที่เกิดขึ้นเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาและแปรเปลี่ยนได้เร็วกว่ารูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ (ภาณเต คุณะรัตนา มหาเถระ, 2558, หน้า 135-136) นั้นหมายความว่าสภาพของจิตเป็นธรรมชาติที่เกิด-ดับเร็วกว่าอีก 4 ขันธ์ที่เป็นองค์ประกอบของชีวิต

ธรรมชาติคือจิต จึงเป็นธรรมชาติที่รับอารมณ์ คิดถึงอารมณ์ที่โน้มน้าวให้จิตจับอยู่เสมอ และอารมณ์นั้นก็หาได้นิ่งเฉยอยู่ไม่ วิ่งและไหลไปตามสภาพต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา พระพุทธองค์ตรัสว่าจิตเปรียบเหมือนวານที่กระโดดโลดแล่น โผจับกิ่งไม้กิ่งโน้นแล้วกระโดดโน้มน้าวเหี่ยวจับกิ่งอื่น ๆ อยู่ร่ำไป ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในอัสสุตวตาสูตฺร ที่ 1 ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย วานรเมื่อเที่ยวไปในป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล้อยกิ่งนั้น ยึดเอากิ่งอื่น ปล้อยกิ่งที่ยึดเดิม เหี่ยวกิ่งใหม่ต่อไป แม้นินใด ร่างกาย อันเป็นที่ประชุมแห่ง มหาภูตทั้ง 4 นี้ ที่ตกาคตรเรียกว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ในกลางคืนและกลางวัน ก็ฉนั้นนั่นแล”

(ส.นิ. [ไทย] 16/232/105)

ดังนั้น คำว่าจิต จึงพอนิยามตามคุณลักษณะหรือตามธรรมชาติของจิตได้ดังนี้

1. จิต คือธรรมชาติที่รับอารมณ์หรือรู้อารมณ์อยู่เสมอ คิดถึงอารมณ์ อารมณ์ในที่นี้คือ รูปารมณฺ์ สัทธารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสธารมณฺ์ โภจจุพพารมณฺ์ และธรรมารมณฺ์
2. จิต คือธรรมชาติที่ทำให้สิ่งทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดารได้ คือทำให้ผลงานวิจิตร เป็นที่เก็บ สังสมกรรมและกิเลสต่าง ๆ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ได้รวมถึงเก็บผลและให้ผลตามโอกาสตามประเภทแห่งกรรม
3. จิต คือธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เจตสิกทำหน้าที่ปรุงแต่งร่วมกันเมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เสมือนเป็นผู้นำเพราะมีการเจาะจง และมีการตัดสินใจเกิดขึ้น เช่น เมื่อตาเห็นรูป รู้ว่าเป็นรูปอะไร เกิดความชอบหรือไม่ชอบรูปนั้น เป็นต้น

นอกจากนิยามคำว่าจิตดังกล่าวแล้ว คำว่าจิต ยังมีชื่อ หรือคำเรียกแทนชื่อ (คำไวพจน์) ในคัมภีร์ธรรมสังคณีปกรณ์ (อภิ.ส. [ไทย] 34/21/29) กล่าวไว้ว่า “จิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตมีในสมัยนั้น” ในอรรถกถาอัฐสาลีนี้ (วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, 2547, หน้า 21) ได้อธิบาย ชื่อของจิตรวมจำนวน 10 ชื่อไว้ ดังนี้

1. จิต หมายถึง ธรรมชาติที่คิด
2. มโน หมายถึง ธรรมชาติที่โน้มไปหาอารมณ์
3. มานัส หมายถึง ธรรมชาติฉันทะ/ความพอใจอยู่ในใจ
4. หทัย หมายถึง ธรรมชาติที่รวบรวมไว้ภายใน
5. ปันชระ หมายถึง ธรรมชาติที่ผ่องใส
6. มนายตนะ หมายถึง มนะที่เป็นอายตนะ คือเครื่องต่อ
7. มนินทรีย์ หมายถึง มนะที่เป็นอินทรีย์ คือครองความเป็นใหญ่
8. วิญญาณ หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์
9. วิญญาณขันธ หมายถึง วิญญาณที่เป็นขันธ
10. มโนวิญญาณธาตุ หมายถึง มนะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์

อนึ่ง จิตที่หมายถึงธรรมชาติที่คิด หรือความดำรินนั้น เป็นความสามารถพิเศษของจิต ในคัมภีร์ วิกาวันิ เรียกว่า ตัทธัมมุปจาระ คือเป็นสภาวะที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีความจริงให้เหมือนมีจริง ซึ่งเป็นสภาวะดำริที่เกิดจากธรรมชาติของจิต ดังอุทาหรณ์ว่า “เมื่อใด หนูทั้งหลายจะพึงได้บันได ขึ้นไปกัศพระจันทร์ และขับไล่ราหูให้หนีไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้” (พระคันธ-สาราภังค์, 2546ก, หน้า 143-144) ความคิดหรือดำริที่ไม่ได้กล่าวอยู่บนพื้นฐานความจริง แต่ผู้กล่าวได้ยกตัวอย่างเปรียบเทียบในลักษณะพูดให้เห็นภาพเช่นนั้น ความพิเศษของจิตนี้ จึงตรงกับความหมายของจิต ที่หมายถึง ความวิจิตร ดังพุทธวจนะในสังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภาพนิทรศการนั้น เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ...แม้ภาพนิทรศการ นั้นแล ช่างเขียนคิดแล้วด้วยจิต จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าภาพนิทรศการนั้น เพราะ เหตุนั้น เธอทั้งหลาย พึงพิจารณาจิตของตนเนื่อง ๆ ว่า จิตนี้เศร้าหมอง ด้วยราคะ โทสะ โมหะ สิ้นกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะจิต เศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว”

(ส.ช. [ไทย] 17/259/142)

1.3 หน้าทีของจิต

ความวิจิตรที่เป็นผลมาจากจิต หรือความคิดความดำริของมนุษย์นั้น เป็นสิ่งที่มองได้ทั้งมิติภายนอกและภายใน หมายถึงความวิจิตรที่มีอยู่ในจิตหรือจินตนาการภายในของมนุษย์ และความวิจิตรที่ถูกแสดงออกมาให้เห็นประจักษ์อย่างวิจิตรพิสดาร

จากความหมายของคำว่าจิต ที่หมายถึงธรรมชาติที่คิด คือรู้แจ้งอารมณ์ดังกล่าวแล้ว จิตยังมีหน้าที่พิเศษหลายประการ ทั้งสะสมสันดานของมนุษย์จากการรับอารมณ์ต่าง ๆ เอาไว้ สะสมกรรมและกิเลสเอาไว้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาอัฐสาลินีว่า “คุณชาตที่คิด คือรู้แจ้งอารมณ์ ทั้งยังสั่งสมสันดานของตนไว้ด้วยอำนาจขวนวิธ³ โดยการเสพเสวยอารมณ์นั้น ๆ และยังถูกรวมและกิเลสทั้งหลายสิ่งสมวิบากเอาไว้ และเป็นธรรมชาติที่วิจิตรด้วย” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560 หน้า 28)

สาระสำคัญของจิตดังกล่าวมา เมื่อแยกอธิบายให้เห็นหน้าที่ของจิต อาจารย์วรรณสิทธิ ไวยะเสวี (2547, หน้า 24) ได้รวบรวมไว้ สรุปดังนี้ว่า

1. วิจิตรโดยการกระทำ หมายถึงความวิจิตรของวัตถุประสงค์ในโลกที่เป็นผลมาจากฝีมือมนุษย์นั้นล้วนได้รับอิทธิพลมาจากจิต [ทำหน้าที่หลักต้นทำให้สิ่งที่วิจิตรพิสดารออกมาสู่สายตาชาวโลก-ผู้เขียน]
2. วิจิตรด้วยตนเอง หมายถึงวิจิตรในตัวของจิตเอง หรือสภาพของจิต เพราะมีสภาพที่เป็นทั้งอกุศล กุศล วิบาก อภิญญา และกิริยา เช่น จิตมีราคะ โทสะ และจิตมีศรัทธา จิตที่สงบ [ทำหน้าที่ก่อเกิดคุณลักษณะของจิตแตกต่างกันไป-ผู้เขียน]
3. วิจิตรในการทำหน้าที่สั่งสมกรรม และกิเลส หมายถึง กรรม หรือการกระทำต่าง ๆ ของมนุษย์และกิเลสที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ที่เกิดกับมนุษย์ในปัจจุบันเพราะถูกสะสมมาแต่อดีต และสิ่งที่ปรากฏเป็นการกระทำปัจจุบัน ซึ่งกลายเป็นกรรมและกิเลสในปัจจุบัน และจะส่งผลให้เกิดการสะสมต่อไปอีก [ทำหน้าที่สะสมกรรมต่าง ๆ ทั้งในปัจจุบันและส่งผลต่ออนาคต-ผู้เขียน]
4. วิจิตรในการรักษาวิบาก (ผล) ที่กรรมและกิเลสสั่งสมไว้ หมายถึงผลของกรรมและกิเลสไม่ได้สูญหายไปไหน ไม่ว่าจะเป็นกรรมเล็กน้อยก็ตาม วิบากหรือผลจะติดตามให้ผลเมื่อถึงโอกาส [ทำหน้าที่กักเก็บผลกระทบกิเลสต่าง ๆ ที่พร้อมจะให้ผล-ผู้เขียน]

³ คำว่า ขวนวิธ คำเต็มคือ ขวนวิธิจิต คำว่า ขวนะ หมายถึงการเล่นไปด้วยความเร็ว ที่เรียกว่าวิธิจิต คือจิตที่เกิดขึ้นในวิธิต เป็นความไวของจิตที่เกิดแต่ละขณะ หรือเล่นไปในวิธิตจิต 7 ขณะ แล้วเสพอารมณ์ที่กระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งเป็นวิธิตจิตทั้งเป็นกุศลหรืออกุศล ยกเว้น จิตที่เกิดกับพระอรหันต์ จะไม่เป็นกุศล อกุศล เป็นเพียงสักแต่ว่ากิริยาอาการ เกิดการทำงานและเกิดผล จนสิ้นสุดขณะเรียกว่าจิตตกภวังค์ หรือภวังคจิต คือไม่รับอารมณ์ทางทวาร เป็นการทำงานสิ้นสุดวิธิตหนึ่ง เมื่อจิตขณะหนึ่งดับจิตขณะหนึ่งจะเกิดต่อไปที่เป็นปกติของปุถุชน ในชั้นกามาวจรภูมิ-ดูเพิ่มเติม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2566, หน้า 99; 452-454.

5. วิจิตรในการสั่งสมสันดานตนเอง หมายถึง จิตที่ก่อให้เกิดการกระทำทั้งหมดจะถูกสะสมติดเป็นนิสัย ผลัดต่อส่งต่อกันไปไม่ขาดสาย หรือเกาะเกี่ยวอยู่ที่จิตนั่นเอง [ทำหน้าที่สั่งสมจิตสันดาน ลักษณะนิสัยที่กลายเป็นอุปนิสัยอย่างต่อเนื่อง-ผู้เขียน]

6. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ หมายถึง จิตรับอารมณ์อยู่เสมอ คือ ประเดี๋ยวเห็น ครูหนึ่ง ก็ไถ่ยิน ได้กลิ่น รूस เป็นต้น ตามอายตนะหรือช่องทางที่อารมณ์จะเข้ามา (ทำหน้าที่รับอารมณ์ตามช่องทาง [อายตนะ] ต่าง ๆ -ผู้เขียน)

การทำหน้าที่ต่าง ๆ ของจิตทั้ง 6 ด้านดังกล่าวมาแล้ว เรียกรวมว่าเป็นการทำหน้าที่ในฐานะจิตเป็น “ความวิจิตร” ซึ่งมีลักษณะเป็นทั้ง**ตัวเร่ง** คือก่อให้เกิดการกระทำต่าง ๆ ที่เกินกว่าธรรมชาติจะทำให้วิจิตร จิตเป็น**ตัวรับ** คือ ทำหน้าที่รับผลของการกระทำ ที่เป็นผลจากปัจจุบันกรรม หรือจะกลายเป็นจิตที่เป็น**ตัวส่ง** คือ ไม่ว่าจะกระทำให้สิ่งใดไว้ในแง่ที่เป็นกุศลและอกุศล ย่อมจะนำไปให้เกิดผลอย่างแน่นอน

กล่าวโดยสรุป จิต แม้จะมีชื่อเรียกหลายอย่าง จิตย่อมหมายถึงสภาพที่รับอารมณ์คิดถึงอารมณ์อยู่เสมอ เป็นผู้คิดเป็นผู้นำ มีหน้าที่ ทำหน้าที่ได้อย่างวิจิตรพิสดาร ทำให้เกิดการปรุงแต่งด้วยเจตสิกทั้งฝ่ายดีฝ่ายร้าย หรือฝ่ายกลาง ๆ ผสมผสานกันได้ ไม่มีสิ่งใดจะมีความสามารถพิเศษไปยิ่งกว่าจิต จิตจึงเป็น “ผู้นำ” ทั้งโลกภายในคือจิตของตนเอง และเป็นผู้นำโลกภายนอกคือทำให้สภาพแวดล้อมทั้งหมดอยู่ภายใต้อำนาจของผู้นำคือจิตนี้เอง

1.4 ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตตามแนวพระพุทธรศาสนา

กายกับจิตเป็นธรรมชาติที่ต่างอาศัยกันและกันจึงจะทำงานได้ คำจุนกันและกัน กายเป็นฝ่ายรูปธรรม เป็นธรรมชาติฝ่ายถูกรับรู้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ส่วนจิตเป็นฝ่ายนามธรรม เป็นธรรมชาติที่เข้าไปจับหรือรับรู้อารมณ์นั้น คือ รู้อารมณ์คือรูป รूस รู้กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ แม้จะแยกเป็น 2 ฝ่าย แต่จะไม่มีควมหมายหากไม่ทำงานประสานกัน ในหลักทิกานิสสูตรที่1 (ส.ช. [ไทย] 17/12/8) กล่าวว่า “ดูกรคฤหบดี รูปธาตุเป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณ” ซึ่งคำว่า รูปธาตุ หมายถึงร่างกายของมนุษย์นี้เองเป็นที่อยู่ของจิตหรือวิญญาณ และในขุททกนิกาย ธรรมบท (ขุ.ธ. [ไทย] 25/13/17) กล่าวว่า “จิต....มีถ้าเป็นที่อยู่อาศัย” ซึ่งคำว่า “ถ้า” ในที่นี้พระอรรถกถาจารย์ขยายความว่าได้แก่ร่างกาย หรือมหาภูตรูปและจิตที่อยู่ทั่วร่างกายนี้ยังแบ่งส่วนฐานที่ตั้งที่เกิดของจิตอีกแห่งหนึ่งคือหทัยรูปหรือหัวใจ (ขุ.ธ.อ. [บาลี] 2/132)⁴ อธิบายได้ว่าจิตนั้นอาศัยร่างกายคือมหาภูตรูป 4 หรือจิตมีอยู่ทั่วทุกอวัยวะของร่างกายนั้น อย่างหนึ่ง

⁴ บาลีในอรรถกถาธรรมบท มีดังนี้ “คหา นาม จตุมหาภูตคหา, อิทลจ หทยรูปิ นิสสาย ปวตตติติ คหาสย นาม แปลว่า ถ้า คือมหาภูตรูป 4 ประการ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) ชื่อว่าถ้า ก็จิตนี้อาศัยหทัยรูปเป็นไปอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าถ้า” (ขุ.ธ. [บาลี] 2/132; ขุ.ธ.อ. [ไทย] ภาค 1/288)

และจิตที่อาศัยหทัยรูปหรือหัวใจอีกอย่างหนึ่ง จิตที่อาศัยแหล่งเกิดคือหัวใจแบบหลัง ตามวิชาการทางโลกสมัยใหม่จึงมีการกล่าวถึงว่าการจะมีชีวิตหรือไม่นั้นก็ด้วยอาศัยการทำงานของหัวใจด้วย หากหัวใจของมนุษย์มีสภาวะล้มเหลว หรือหัวใจไม่ทำงานจิตก็ไม่อาจทำงานหรือทำหน้าที่ต่อไปได้ จึงเรียกโดยภาษาทั่วไปคือมนุษย์ถึงแก่ความตายนั่นเอง ดังที่อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “อันว่านามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้งสองอย่างต่างอาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลายไป สิ่งอาศัยกันทั้งสองอย่างก็แตกทำลายด้วย” (พระพุทธโฆสเถระ, 2548, หน้า 989)

นอกจากนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสเถระ (2548, หน้า 990-993) ยังได้อธิบายลักษณะการทำงานร่วมกันระหว่างกายกับใจผ่านการอุปมาให้เข้าใจง่ายยิ่งขึ้น โดยเปรียบเทียบเหมือนเสียงกลอง ส่วนกลองเปรียบเหมือนร่างกาย เมื่อคนใช้ไม้ตีกลอง กลองก็เกิดเสียงขึ้น กลองก็เป็นอย่างหนึ่ง เสียงก็เป็นอย่างหนึ่ง มีใช้สิ่งเดียวกัน แต่การที่เสียงกลองจะดังขึ้นได้ต้องอาศัยกลอง มีเช่นนั้นก็ปราศจากเสียง รูป (กลอง) อาศัยนาม (เสียงกลอง) หรือนามอาศัยรูป และยิ่งขยายความไปอีกว่าทั้งรูปและนาม หรือกายกับใจนั้นหาได้มีอำนาจในตัวของตนเองไม่ การยืน เดิน นั่ง นอน หรือการทำงานในอิริยาบถต่าง ๆ นั้นจะไม่สำเร็จผลได้ด้วยตนเอง รูปเมื่อปรารถนาจะกิน ต้ม ก็ต้องอาศัยนาม (จิต ความคิดนึก) ที่มีความปรารถนาจะกินจะดื่ม จึงจะสามารถกินและดื่มได้สำเร็จ นี่คือนิยามความสัมพันธ์ระหว่างกายกับใจ ที่ต้องประจวบกัน มีองค์ประกอบพร้อมทั้งสองฝ่าย

การทำงานอาศัยกันระหว่างรูปกับนามนี้ อาจพิจารณาได้จากการที่ตาเห็นรูป เมื่อธรรมชาติฝ่ายรูปกับธรรมชาติฝ่ายนามประจวบกันพอดี เช่นจิตจะเกิดต่อเมื่อ 3 สาเหตุประจวบกันเข้า เช่น กระบวนการจักขุวิญญาณธาตุ เมื่อจักขุขุประสาทรูป (ตา) กระพบกับรูป (รูปารมณ) เกิดการเห็นขึ้น เพราะวิญญาณเป็นตัวรู้ผัสสะกระทบที่ตาเห็น ในคัมภีร์อรรถกถาอัฐสาลีนี้ อธิบายว่าการเห็นจะเกิดขึ้นเพราะมีการทำงานที่มีการกระทบ สัมผัสเป็นลักษณะ (ผัสสนลกฺขณ) มีการประสานบรรจบกันเป็นกิจ (สงฺฆฏฺฐนโรโส) คือประสานกันระหว่างวัตถุกับอารมณ์ และมีการประชุมกันเป็นผล (สนนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน) ทำให้เกิดผลในที่นี้คือเกิดการเห็นนั่นเอง (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560, หน้า 270-271) ผู้เขียนจึงแสดงเป็นกระบวนการการทำงานดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1.1 กระบวนการที่ทำให้ตาเห็นรูป/สี

(ภาพโดย วุฒินันท์ กันทะเตียน)

อธิบายโดยสรุปได้ว่าเมื่อจอบุคคลหรือดวงตาไม่บกพร่อง ขณะรูปหรือสีมากระทบกับดวงตาเข้า ใจนั้นรับรู้สิ่งที่ตาเห็น การรับรู้รูปร่างนั้นจึงเรียกว่าการเห็นเกิดขึ้น ภาพที่เห็นก็จะถูกจิตรับรู้ ไม่ใช่ตาซึ่งเป็นรูปอยู่แล้วจะเห็นรูปหรือสีไม่ได้ สิ่งที่เห็นคือนามหรือจิตเห็น ดังพระภิกษุจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์อิทธิมัตตสังคหะว่า “...เห็นรูปด้วยตา ไม่ใช่วิญญาณมิใช่หรือ แก้ว...ไม่เป็นจริงอย่างนั้น เพราะรูปไม่สามารถเห็นรูปได้...” การเห็นที่จะเกิดขึ้นจึงมี 3 องค์ประกอบหลัก ได้แก่ 1) วัตถุ 2) จักขุนทรีย์ และ 3) แสงสว่าง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535, หน้า 158) ผู้เขียนจึงแสดงการประจวบกันขององค์ประกอบที่ทำให้เกิดการเห็น ดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1.2 องค์ประกอบทำให้ตาเห็นรูป

(ภาพโดย วุฒินันท์ กันทะเตียน)

การทำงานประสานกันทางอายตนะอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ขณะที่หูได้ยินเสียง เมื่อมีเสียงมากระทบ จิตก็จะแล่นมากระทบที่โสตรประสาทที่ไม่บกพร่องทำให้เกิดการได้ยินเสียง หรือเป็นเสียงที่ได้ยิน หรือมีกลิ่นมากระทบจมูก จิตจะพุ่งตรงไปยังส่วนที่เป็นขานประสาท หรือประสาทรับกลิ่น ส่วนที่เห็นการทำงานว่าจิตทำงานอย่างไร ที่เป็นฝ่ายมนายตนะ มโนวิญญาณธาตุ คือการนึกคิด แม้นจะนั่งอยู่ที่หนึ่ง เมื่อนึกถึงอีกสถานที่หนึ่งซึ่งอยู่ไกล ภาพหรือสถานที่แห่งนั้นจะปรากฏขึ้นมาในใจทันที เช่น นั่งอยู่ที่เมืองโมงยาว (ในประเทศเมียนมา) แล้วนึกถึงพระมหาหมั่มุณีที่เมืองมณฑลทะเล ภาพของพระมหาหมั่มุณีนี้อยู่ปรากฏขึ้นมาในจิตทันที ท่านจึงกล่าวว่าหน้าที่ของจิตมีหน้าที่เป็นผู้นำ (บุพพจนมรส/วิชานนลขณ วิญญานัม บุพพจนมรส จิตหรือวิญญานมีหน้าที่เป็นผู้นำ หรือเป็นนาย (พระโสภณมหาเถระ, [มหาศีลยาดอ], 2558, หน้า 146 และวิสุทธิ. [บาลี] 3/122) จิตจึงเกิดขึ้นเมื่อเกิดกระบวนการทำงานระหว่างอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (อ่อน แข็ง เป็นต้น) การคิดนึก ในฝ่ายอภิสธรรม จึงนิยามคำว่าจิตว่าหมายถึงธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ (วิชานนลขณ จิตติ) (อภิ.ส.อ. [บาลี] หน้า 161) อธิบายว่าเมื่อไรก็ตามที่มีอารมณ์คือรูป เป็นต้น มากระทบ จิตจะทำหน้าที่ในขณะนั้น

จิตทำหน้าที่แล่นไปรับหรือรู้อารมณ์ โดยมีสิ่งที่เกิดพร้อมกับจิตคือ “เจตสิก” ที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตเป็นกลุ่มธรรมที่เกิดกับจิตเนื่องกับจิต กลุ่มธรรม เช่น ผัสสะ เพื่อให้เข้าใจการเกิดของจิตและเจตสิกที่เนื่องกันให้ง่ายขึ้น สามารถอาศัยการอุปมาด้วยจิตรกรวาดภาพจิตรกรรมงานจิตรกรรมหนึ่งชิ้น ย่อมอาศัยจิตรกร คือผู้วาด ที่อาศัยวัสดุได้แก่ น้ำ และสี **หน้าที่ของน้ำ** คือกระจายไปในภาพวาดและทำให้สีติดในวัสดุที่วาดลงไป ลักษณะนี้คือหน้าที่ของน้ำไม่ใชหน้าที่ของสี ในขณะที่ **หน้าที่ของสี** คือแสดงรูปต่าง ๆ การทำให้ภาพเป็นรูปร่างต่าง ๆ เป็นหน้าที่ของสีไม่ใชหน้าที่ของน้ำ อารมณ์ [ของจิตรกร] เหมือนภาพวาด จิต เหมือนน้ำ เจตสิก เหมือนสีต่าง ๆ (พระคันธราสารากวีวงศ์, 2546ข, หน้า 147)

เจตสิกจึงเป็นกลุ่มของผัสสะต่าง ๆ ที่มากระทบกับจิต ที่พร้อมจะแสดงอาการอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมา เช่น เมื่อตากระทบรูป หรือเกิดการเห็นขึ้น จิตรู้ว่าเป็นรูปแล้วรู้สึกพอใจอยากได้ โลภะ (เจตสิก) ก็เกิดตามมาหรือเกลียดรูปนั้น โทสะ (เจตสิก) ก็เกิดตามมา ความชอบและความเกลียดเป็นสภาพที่ตกแต่งปรุงแต่งจากเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิต ดังนั้นสิ่งที่ควรระวังจึงเป็นเจตสิกที่ติดมากับจิตเมื่ออารมณ์ต่าง ๆ (มีรูป เป็นต้น) มากระทบ แต่จิตเป็นสภาวะที่ไร้รูปร่างดังพระบาลีว่า “อสิริ์ คุหาสย” (ไม่มีรูปร่าง [แต่] อาศัยอยู่ในร่างกายนี้) (ขุ.ธ. [บาลี] 25/13/19) กล่าวได้แต่เพียงว่าจิตเกิดขณะใด คือเกิดเมื่อผัสสะเกิด (ตา หู จมูก ลิ้น กาย+รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) จิตไปรับอารมณ์จากผัสสะเหล่านั้น ส่วนการนึกคิดต่าง ๆ จะอาศัยหทัยวัตถุ (หัวใจ) เป็นแหล่งพักพิง ความนึกคิดจึงเกิดจากหทัยรูป ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้ชี้ว่าจิตนั้นเกิดที่หทัยวัตถุ หรือหัวใจที่มีเลือดหล่อเลี้ยงไว้ (พระโสภณมหาเถระ, [มหาสิสยาตอ], 2558, หน้า 151) แต่รวมความแล้วจิตเกิดในร่างกายหรือในมหาภูตรูป 4 นั่นเอง ซึ่งจิตจะทำหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาหรือเป็นนายใหญ่ในกระบวนการดำรงชีวิต ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญกับสภาพรู้ที่เรียกว่าจิต เพราะจิตเป็นนาย เป็นหัวหน้าคณะทำงานของมนุษย์แต่ละคน

เมื่อกล่าวดังนี้ ส่วนที่ทำหน้าที่ร่วมกับจิตคือเจตสิกจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญมาก เพราะหากมนุษย์มีดวงตาไว้ดูรูปเฉย ๆ จะไม่เกิดภาวะที่เรียกว่าชื่นชอบ พอใจ หรือโกรธเคืองเกิดขึ้นจากการเห็นรูปนั้น ส่วนที่ทำหน้าที่คิดนึกแล้วปรุงแต่งต่อจะเป็นหน้าที่ของเจตสิก ซึ่งในคัมภีร์ฝ่ายอภิรธรรมระบุว่ามียาน 52 ลักษณะ ซึ่งในที่นี้จะไม่ได้ขยายไว้ แต่จะยกตัวอย่างเฉพาะเจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศลและอกุศลไว้พอเป็นที่สังเกต ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2550, หน้า 278-279) รวบรวมไว้ ดังต่อไปนี้

1. **กุศลเจตสิกหรือเจตสิกฝ่ายกุศล หรือฝ่ายดีงาม** มีจำนวน 25 ลักษณะ ประกอบด้วย โสภณสาธารณเจตสิก 19 ลักษณะ ได้แก่ (1) สัทธา ความเชื่อ (2) สติ ความระลึกได้ (3) ความสำนึกพร้อมอยู่เสมอ (4) ทิธี ความละเอียดรอบคอบ (5) โอตตปเป ความสะดุ้งกลัวต่อบาป (6) อโลภะ ความไม่ยึดติด (7) อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย (8) ตตมมชฌตตตา ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ (9) กายปัสสัทธิ ความสงบแห่งกายเจตสิก (10) จิตตปัสสัทธิ ความสงบแห่งจิต (11) กายลหุตา ความเบาแห่งกายเจตสิก (12) จิตตลหุตา ความเบาแห่งจิต

(12) กายมุตตา ความอ่อนหรือนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก (13) จิตตมุตตา ความอ่อนหรือนุ่มนวลแห่งจิต (14) กายกัมมัญญาตา ความควรแก่การงานแห่งจิต (15) จิตตกัมมัญญาตา ความควรแก่การงานแห่งจิต (16) กายปาคุญญาตา ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก (17) จิตตปาคุญญาตา ความคล่องแคล่วแห่งจิต (18) กายชุกตา ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก (19) จิตตชุกตา ความซื่อตรงแห่งจิต เหล่านี้เป็นส่วนแห่งโสภณสาธารณเจตสิก และยังประกอบด้วย วิรติเจตสิกอีก 3 ลักษณะ ได้แก่ (1) สัมมาวาจา เจริญชอบ (2) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (3) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ อัปมัญญาเจตสิกอีก 2 ลักษณะ ได้แก่ (1) กรุณา ความสงสารสัตว์ที่มีความทุกข์ (2) มุทิตา ความยินดีต่อสัตว์ที่มีความสุข และปัญญินทรีย์เจตสิก เจตสิกคือปัญญา ได้แก่ อโมหะ ความรู้เข้าใจ ไม่หลง หรือเป็นส่วนแห่งปัญญา

2. **อกุศลเจตสิกหรือเจตสิกฝ่ายอกุศล** 14 ลักษณะ ประกอบด้วยสัพพากุศลสาธารณเจตสิก หรือเจตสิกที่สามารถเกิดทั่วไปกับจิตฝ่ายอกุศล มี 4 ลักษณะ ได้แก่ (1) โมหะ ความหลง (2) อหิริกะ ความไม่ละอายต่อบาปทุจริต (3) อนัตตตัปปะ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาปทุจริต (4) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน และ ปกิณณกเจตสิกที่เกิดแพร่กระจายได้แก่จิตที่เป็นอกุศลอีก 10 ลักษณะ ได้แก่ (1) โลภะ ความอยากได้ อารมณ์ (2) ทิฏฐิ ความเห็นผิด (3) มานะ ความถือตัว (4) โทสะ ความโกรธในจิตคิดประทุษร้าย (5) อีสสา ความริษยา (6) มัจฉริยะ ความตระหนี่ (7) กุกกุจจะ ความเดือดร้อนใจ (8) ถีนะ ความหดหู่ (9) มিতระ ความง่วงเหงา (10) วิจิกิฉา ความคลางแคลงสงสัย

ตามแนวคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม เจตสิกกลุ่มอกุศลนี้จะสังเกตได้ว่าเมื่อจิตตกอยู่ในสภาวะดังกล่าวทั้ง 14 ลักษณะ จิตของมนุษย์จะบ่งชี้ได้ว่าเป็นจิตที่ไม่ผ่องใส กลบจิตฝ่ายปัญญาไว้หมด เช่น ความหลง ความไม่ละอายชั่วกลัวบาป ภาวะแห่งจิตที่ไม่ละอาย ไม่เกลียดความผิดบาป (อหิริกะ) ไม่สะดุ้งไม่เกรงกลัวต่อสิ่งที่ชั่ว จิตก็จะไม่หวั่นเกรงต่อการกระทำที่คนอื่นเดือดร้อน อាកารที่ไม่เกลียดการกระทำกายทุจริตเป็นต้นนี้ เปรียบเหมือนสุกรบ้านไม่เกลียดคูดหรือสิ่งสกปรก อាកารที่ไม่กลัวเกรงต่อกายทุจริต เป็นต้น เปรียบเหมือนต๊กแตนที่ไม่กลัวไฟฉะนั้น ดังที่พระโบราณจารย์กล่าวเปรียบไว้ว่า “บุคคลผู้ไม่มีหิริ ย่อมไม่เกลียดบาป เหมือนสุกรไม่เกลียดคูดฉะนั้น บุคคลผู้ไม่มีโอตตัปปะ ย่อมไม่กลัวบาป ดุจต๊กแตนไม่กลัวไฟฉะนั้น” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535, หน้า 87)

แม้จะมีส่วนประกอบของจิตที่เรียกว่าเจตสิกอยู่จำนวนมาก แต่เมื่อสรุปรวมแล้ว สาเหตุที่ทำให้จิตเป็นจิตฝ่ายดีและไม่ดีมีเพียงฝ่ายละ 3 เท่านั้น ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ซึ่งเป็นฝ่ายแห่งอกุศลหรือฝ่ายจิตที่ไม่ดี และอโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นฝ่ายแห่งกุศลหรือจิตฝ่ายดีเท่านั้น (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535, หน้า 111) ดังนั้น จิตที่โดยปกติจะผุดผ่องส่องใส แต่เมื่อถูกอารมณ์หรือความรู้สึกต่าง ๆ มากกระทบจึงค่อย ๆ ก่อตัวเป็นกิเลสพัวพันอยู่กับจิต เมื่อกิเลสคือ โลภะ โทสะ และโมหะแรงก็จะก่อพฤติกรรมที่รุนแรงไปด้วย แต่หากจิตสามารถควบคุมกำกับและปิดสิ่งรบกวนคือกิเลสออกไปได้ สามารถพัฒนาจิตให้เข้มแข็งไม่ไหวโอนเอนไปตามกิเลส

ดังกล่าว จิตก็จะเป็นอิสระและหนุนเสริมให้ชีวิตของบุคคลนั้นพัฒนาไปในทางที่เป็นกุศลหรือพบแต่สิ่งดี ๆ สภาพจิตจึงปรากฏออกมาให้เห็นจากพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขันธวรรค พระพุทธองค์ตรัสว่าสรรพสัตว์ (ปวงมนุษย์) จะเศร้าหมองหรือบริสุทธิ์ย่อมขึ้นอยู่กับสภาพของจิต ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว” (ส.ข. [ไทย] 17/259/142) ในคัมภีร์อรรถกถา महाสติปิฏกानสูตร จึงยืนยันพุทธพจน์อีกครั้ง โดยกล่าวเป็นข้อความพิสูจน์ความบริสุทธิ์ผ่องใสของจิตใจว่าหาได้ขึ้นอยู่กับสิ่งที่ตามองเห็นไม่ ดังความในอรรถกถา ทีฆนิกาย (สมังควลลาลินี) อรรถกถา มัชฌิมนิกาย (ปปัญจสูทนี) และอรรถกถา ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ (ปรมัตถทีปนี) ว่า

รูเปเน สงกิลฺลเณ สงกิลฺลสฺสนติ มาณวา

รูเป สุทฺเธ วิสุทฺธเณ อนกฺขาตํ มहेสินา.

จิตฺเตเน สงกิลฺลเณ สงกิลฺลสฺสนติ มาณวา

จิตฺเต สุทฺเธ วิสุทฺธเณ อิติ วุตฺตํ มहेสินา.

(ที.ม.อ. [บาลี] 2/361; ม.ม.อ. [บาลี] 1/247; ขุ.อิติ.อ. [บาลี] 312)

แปลความว่า

“พระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ไม่ตรัสว่า เพราะจิตเศร้าหมอง มาณพ (เหล่าสัตว์) ทั้งหลายจึงจะเศร้าหมอง เมื่อรูปรบริสุทธิ์ พวกเธอ (เหล่าสัตว์) จึงจะบริสุทธิ์” (แต่-ผู้เขียน) พระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสไว้ว่า เพราะจิตเศร้าหมอง มาณพ (เหล่าสัตว์) ทั้งหลายจึงจะเศร้าหมอง เมื่อจิตบริสุทธิ์ พวกเธอ (เหล่าสัตว์) จึงบริสุทธิ์ได้”

(มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559, หน้า 527-528)

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จึงแสดงสาระว่าด้วยพลังอำนาจของจิตที่สามารถกำกับควบคุมวัตถุภายนอกทั้งหมดแม้กระทั่งร่างกายของตนเอง ประมาจารย์เหว่ยเฉว (Wei Chueh) ซึ่งเป็นนักบวชพุทธนิกายเซน ชาวไต้หวัน กล่าวถึงคำสอนในพระพุทธศาสนาว่าจิตนั้นเป็นตัวตนที่แท้จริงของเรา หาใช้ร่างกายไม่ แต่คือจิตที่รู้เท่าทันตัวตน ไม่ว่าสิ่งต่าง ๆ จะแปรเปลี่ยนไปมากมายเพียงใดก็ตาม ขณะใดที่จิตของเราบริสุทธิ์ ปราศจากการยึดถือที่ผิด ๆ เช่น มีทัศนคติที่ผิด มีความโลภ โกรธ หลง รวมถึงความลัษณาสัย ขณะนั้นเราจะไม่ถูกชักนำด้วยความคิดที่ผิด ๆ อีกต่อไป ดังข้อความคำสอนที่ว่า

“พุทธศาสนาสอนว่าการดำรงอยู่ของเราไม่ได้ขึ้นอยู่กับการมีร่างกาย ในทางตรงกันข้าม จิตของเราต่างหากที่เป็นตัวตนที่แท้จริง จิตนี้เป็นตัวที่รู้ทัน อยู่กับเราทุกช่วงเวลา ไม่มาหรือไม่ไป ไม่ว่าสิ่งต่าง ๆ จะเปลี่ยนแปลงไปมากแค่ไหนก็ตาม..เมื่อเราอยู่ในจิตอันบริสุทธิ์นี้ จิตนี้ปราศจากความยึดมั่นถือมั่น เช่น มุมมองที่ผิด ความโลภ ความโกรธ ความไม่รู้ และความสงสัย เราไม่ถูกขับเคลื่อนด้วยความคิดที่สับสนอีกต่อไป...”

(ปรมาจารย์เหว่ยเฉว, 2567, หน้า 39)

ดังนั้น พุทธพจน์ที่ตรัสว่าสิ่งที่ทำให้มนุษย์โศกเศร้าหรือผ่องใส คือสภาพจิตใจเป็นตัวบ่งชี้ ไม่ใช่ที่รูปลักษณ์ใบหน้าเป็นตัวบ่งบอก

อำนาจของจิตหรือความคิดของมนุษย์จึงเป็นพลังที่ยิ่งใหญ่และสามารถควบคุมหรืออยู่เหนือกาย ในทฤษฎีบุคลิกภาพ การที่บุคคลจะมีบุคลิกภาพในแบบของตน (State Of Being) ก็เพราะประกอบด้วยความคิด การกระทำ และความรู้สึก การเป็น “ตัวคุณ” ถูกสร้างจาก 3 องค์ประกอบนั้น การจะเป็นคนใหม่ (ความคิดใหม่) หรือการจะเป็นคนเดิม (ความคิดเดิม) ล้วนเริ่มจาก “ความคิด” โจ ดิสเพนซา ซึ่งเป็นนักวิทยาศาสตร์ นักวิจัย และผู้สอน นักบำบัดที่มีชื่อเสียงที่รวมเอาศาสตร์ด้านฟิสิกส์ควอนตัม ประสาทวิทยาศาสตร์ เคมีของสมอง ชีววิทยา และพันธุศาสตร์ไว้ด้วยกัน (ดิสเพนซา, โจ, 2563, หน้า 53-56) ให้ความสำคัญกับความคิดที่นำไปสู่ความเป็นจริงเดิมกับความเป็นจริงใหม่ หากเป็นความคิดเดิม ทางเลือกก็จะเป็นเดิม ทางเลือกเดิม มีพฤติกรรมเดิม และเป็นความรู้สึกเดิม ในทางกลับกัน หากมีความคิดใหม่ ตัดสินใจเลือกทางเลือกใหม่ ก็จะมีพฤติกรรมใหม่ ประสบการณ์ใหม่ และมีความรู้สึกใหม่ขึ้นมา เป็นการสร้างความเป็นจริงใหม่ให้กับตัวตน

แสดงให้เห็นว่าพลังความคิดมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมและความรู้สึกของมนุษย์ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสรีรวิทยาได้ และโดยปริมาณของความคิดของมนุษย์ในแต่ละวันจะอยู่ระหว่าง 60,000-70,000 เรื่องต่อวัน และมากกว่า 90 เปอร์เซ็นต์ของความคิดนั้นมักเป็นความคิดเดิมมากกว่าความคิดใหม่ที่เกิดขึ้นอยู่กับอิทธิพลการใช้ชีวิตแบบเดิม ๆ ในแต่ละวัน (ดิสเพนซา, โจ, 2563, หน้า 51) เช่นเดียวกันกับที่ ราล์ฟ วอลโด เอเมอร์สัน ซึ่งเป็นนักปราชญ์ นักกวี นักเขียนชาวอเมริกัน ที่กล่าวว่า “สิ่งที่เราเป็น คือผลจากความคิดของเราเอง” (อ้างถึงในฟิล, นอร์แมน วินเซนต์, 2557, หน้า 231) ดังนั้น การมีความคิดใหม่ ทางเลือกใหม่จึงเป็นเส้นทางของความคิดที่น่าสนใจอย่างยิ่ง ความคิดหรือจิตนี้เองจึงเป็นสถานะแสดงความเป็นตัวตน การทำความเข้าใจเรื่องจิตจึงบ่งบอกได้ถึงพฤติกรรมของมนุษย์ได้ ทำนายได้ว่าบุคคลหนึ่งจะมีพฤติกรรม หรือการแสดงออกไปในทางดีหรือร้ายก็ด้วยอิทธิพลของจิต อิทธิพลของความคิดหรือจิตซึ่งเป็นไปตามที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้แล้ว

เมื่อก้าวโดยย่อ สภาวะของจิตที่จะดีหรือไม่ดี จึงมีองค์ประกอบแสดงให้เห็นฝ่ายละ 3 ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ที่ทำงานร่วมกันกับกุศลเจตสิกแล้วจึงแสดงเป็นอาการของจิตฝ่ายดี ส่วนองค์ประกอบที่เป็นฝ่ายแห่งอกุศลหรือฝ่ายจิตที่ไม่ดี ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ที่ทำงานร่วมกันกับอกุศลเจตสิกดังกล่าวแล้ว ดังนั้น ตามแนวพระพุทธศาสนา การจะระบุว่าสุขภาพจิตจะดีหรือไม่ดี จึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไขสำคัญดังกล่าวแล้ว ความสำคัญจึงอยู่ที่การจะส่งเสริมสนับสนุนด้วยวิธีการใดจึงจะทำให้สุขภาพจิตเป็นฝ่ายดี หรือเพราะการได้รับแรงกระตุ้นจากสิ่งใดจึงทำให้สุขภาพจิตเป็นฝ่ายดีหรือไม่ดี ในขณะเดียวกัน แนวทางอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง อาทิ ในทางจิตเวชศาสตร์และจิตวิทยาก็มีการศึกษาไว้

MAHIDOL
UNIVERSITY
PRESS

“พุทธวิธีการสอนที่โดดเด่นและแพร่หลายในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คือการสอนผ่านภาษาเชิงภาพพจน์ (figurative language) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอุปมาเปรียบเทียบกับเรื่องนามธรรมทางจิตกับ สิ่งใกล้ตัวที่พบเห็นได้ในชีวิตประจำวัน...หนังสือเล่มนี้นำเสนอองค์ความรู้ เกี่ยวกับจิตและสภาพจิตผ่านอุปมาธรรม และเรื่องเล่าต่าง ๆ ...เปิดมิติใหม่ ทางวิชาการ ทั้งในเชิงทฤษฎีและการปฏิบัติเหมาะสำหรับนักวิชาการและ ประชาชนทั่วไปที่จะใช้ศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม รวมถึงนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน”

พระปัญญาวัชรบัณฑิต, ศส.ดร.

รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

“ในยุคที่มนุษย์ต้องเผชิญความท้าทายอันซับซ้อนของชีวิต สังคม และโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว การทำความเข้าใจจิตใจของตนเอง อย่างลึกซึ้งจึงเป็นสิ่งสำคัญ หนังสือเล่มนี้ได้ทำหน้าที่ดังกล่าวอย่างงดงาม... ตีความอุปมาแต่ละตอนได้ลึกซึ้ง ถูกต้องตามหลักวิชาการ และถ่ายทอด ให้เห็นความงามทางปัญญาที่แฝงอยู่ในคำสอนของพระพุทธเจ้า...ผมเชื่อมั่นว่า... จะเป็นอีกผลงานหนึ่งที่มีคุณูปการสำคัญต่อวงวิชาการด้านพระพุทธศาสนา และสภาพจิต รวมถึงเป็นตำราที่จะช่วยจรรโลงสติปัญญาและคุณธรรม ของสังคมไทยได้เป็นอย่างดี”

รองศาสตราจารย์ ดร.ชลวิทย์ เจียรจิตต์

อธิการบดีมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (มศว.)